

Fatmir ARIFI

**Demonstratat shqiptare të vitit 1981 dhe ndikimi i tyre në
proceset historike të mëpastajme
(Studim nga këndvështrimi i kohës)**

Demonstratat shqiptare të vitit 1981 në Kosovë ishin ngjarje të rëndësishme historike dhe shënuan një kthesë e madhe në kuadrin e dinamikave të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare në viset e pushtuara dhe aneksuar Jugosllavisë, që nga mbarimi i Luftës së Dytë Botërore. Këto demonstratat patën një ndikim të madh për mobilizimin kombëtar dhe jo vetëm. Ato patën një jehonë të madhe edhe në shtypin mediatik botëror.

Për këto ngjarje historike janë bërë analiza e studime nga njerëz të mendimit dhe letrave të të gjitha fushave, si: shkrimtarë e sociologë, historianë e protagonistë të këtyre ngjarjeve, publicistë e gazetarë, por edhe spekulues qëllimkëqij. Këto ngjarje janë trajtuar duke filluar që nga mbrëmja e 11 marsit e deri tek arrestimet masive. Gjatë viteve të mëvonshme janë ngritur teza të ndryshme rreth tyre. Ka dhe hipoteza të sakta, por ka edhe nga ato më të çuditshmet! Për këto ngjarje ka pasur gjykime dhe paragjykime. Ka pasur edhe hamendësime nga më të pazakonshmet se si erdhën gjërat deri te ky zhvillim politiko-shoqëror. Siç e thotë Mehmet Hajrizi, kundrejt këtyre demonstratave fillimisht kishte një çjerrje

dhe përbaltim institucional, pastaj heshtje, por kurrë mbrojtje institucionale.¹

Faktorët ndikues të shpërthimit të demonstratave

Për problematikën tonë është e rëndësishme të arrijmë në një përfundim sa më të përafërt në shtrimin e hipotezave, se cili ishte ndikimi i këtyre demonstratave në proceset politike, jo vetëm në periudhën e vitit 1981, por cili ishte ndikimi i tyre edhe në dekadat e mëpastajme.

Janë shkruar një duzinë shkrimesh dhe janë zhvilluar një sërë emisionesh e dokumentarësh televizivë, dhe ka pasur shumë opinionbërës, që shkakun e shpërthimit të këtyre demonstratave shqiptare e kërkojnë te gjendja e rëndë ekonomike e sociale, që, në fakt, nuk përjashtohet si faktor, por nuk është i vetëm, si i tillë. Është për të theksuar këtu, se viset shqiptare jashtë Shqipërisë londineze, të cilat ishin nën Jugosllavi, për nga gjendja ekonomiko-sociale kanë qenë historikisht rajonet më të pazhvilluara. Që nga pushtimi i këtyre viseve më 1912 dhe aneksimit të saj Serbisë në gusht të vitit 1913, e deri në vitin 1999, Kosova dhe viset e saj, përveçse kanë pasur statusin e një rajoni të pushtuar, ato janë trajtuar edhe si një rajon i kolonizuar nga Serbia, ndaj çështjet ekonomike kanë shkuar gjithnjë duke u rënduar në krahasim me republikat jugosllave. Megjithatë, kjo nuk ishte arsyeja thelbësore e shpërthimit të këtyre demonstratave, por ishte vetëm njëri nga faktorët.

¹ Mehmet Hajrizi, "Dhjetë qëndrimet e gabuara ndaj kryengritjes së vitit 1981", në konferencën shkencore me titull: *Demonstratat e vitit 1981 dhe politika shqiptare*, Kolegji "Biznesi", Prishtinë 2014, f. 20.

Arsyeja e shpërthimit të këtyre demonstratave shqiptare duhet kërkuar, së pari, *në padrejtësitë historike*, duke filluar nga viti 1878 e deri në vitin 1945, që përkundër luftës së pandërprerë të shqiptarëve, e drejta e tyre për të jetuar të bashkuar në trojet e tyre iu mohua që nga Konferenca e Berlinit e deri tek ajo e Parisit e vitit 1946.

Së dyti, vetë konfigurimi i brendshëm i Jugosllavisë si krijesë, së pari heterogjene, dhe pastaj si krijesë antihistorike, ishte në shpërprurje me trashëgiminë kulturore, gjuhësore, dhe historike me nacionalitetet që e përbënin atë.

Për sa i përket konfigurimit të brendshëm të ish-Jugosllavisë, në një nga dokumentet analitike të kohës, i cili trajton rrjedhën historike deri te demonstratat shqiptare të vitit 1981, duke anashkaluar dhe disa faktorë të tjerë, ndoshta nga më të rëndësishmit, thuhet: *“Situatën për këto ngjarje e ka përgatitur gjithë realiteti i Jugosllavisë... por, veçanërisht, e ka kushtëzuar gjendja shumë e lëkundur në të cilën është themeluar vetë Jugosllavia...”*².

Kur kemi parasysh zhvillimin e proceseve historike që nga formimi i shteteve kombëtare, themelimin e Mbretërisë Serbo-Kroate-Sllovene, e deri te Jugosllavia e AVNOJ-it, struktura e brendshme e kësaj krijese përgjatë gjithë ekzistencës së saj ka pasur lëkundje sizmike të shkaktuara nga përplasjet e interesave kombëtarë të popujve që e përbënin atë. Vetë krijimi i Jugosllavisë është ide e ngatërruar. Zanafilla e kësaj ideje buron nga disa studiues serbë, kroatë dhe sllovenë, të cilët hodhën teza për krijimin e një shteti, pa marrë parasysh antagonizmat e thellë që ekzistonin ndërmjet popujve që jetonin në këtë hapësirë, e sidomos popullsisë shqiptare, që ishte pushtuar që nga vitit 1878.

² Arkivi i Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë, dosja nr. 1182, B. VII-2/c, 1982.

Fillimisht, Jugosllavia si ide dhe, më vonë, si projekt, kishte synim thelbësor krijimin e një shteti, me qëllim bashkimin e të gjithë sllavëve të jugut në një shtet të vetëm. Në shumë raste në shkrimet e tyre, studiues të ndryshëm e lidhin çështjen e formimit të Jugosllavisë me Konferencën e Versajës të vitit 1919. Në fakt, me këtë konferencë u themelua Mbretëria Serbo-Kroato-Slllovene.

Ideja për themelimin e Jugosllavisë është e njohur që para shekullit XX. Fillimisht, si ide u hodh në vitin 1830 nga studiuesi kroat Ludvit Gaj³, me synimin që edhe sllavët e jugut të kishin mundësi të krijonin një identitet të lashtë, ashtu siç e kishin pasardhësit e ilirëve (shqiptarët, F. A.), apo edhe helenët e lashtë. Jugosllavizmi si ide ekzistonte 90 vite para Konferencës së Versajës, e cila ishte e artikuluar nga shtresat akademike sllave, që më pas u bë edhe projekt shtetëror, sidomos pas luftërave ballkanike dhe veçanërisht pas Luftës së Parë Botërore, kur në vitin 1919 u kurorëzua me krijimin e Mbretërisë Serbo-Kroato-Slllovene.

Përkundër jetëgjatësisë së saj, që në embrion, antagonizmat identitarë e kanë shoqëruar këtë shtet fillimisht si mbretëri e më pastaj si federatë, me karakteristika të dallueshme identitare, gjuhësore, fetare, deri edhe racore.

Jetëgjatësia e kësaj krijese antihistorike, antikulturore, anti-identitare u kushtëzua nga raportet gjeopolitike të kohës, të cilat shpeshherë kanë qenë të kushtëzuara në shërbim të baraspeshës së marrëdhënieve ndërkombëtare. Pra, Jugosllavia që nga ideja deri te formalizimi i saj, ishte vetëm çështje kohe se kur do të fillonte shpërbërja e saj.

³ Yugoslavism, histories of a Failed Idea 1918-1992, f. 12-14, editor Dejan Djokic, 2003. Një lexim më të zgjeruar:

https://books.google.com/books?id=ZMyZdvTympMC&printsec=frontcover&source=gbv_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Jugosllavia nuk mund të ekzistonte si përbërje e shumë kombeve, në të cilën nuk kishte një gjuhë, kulturë dhe traditë të njësuar. Ndaj për shpërthimin e demonstratave shqiptare në Kosovë në vitin 1981 mund të merret si shkas gjendja e rëndë ekonomike, por jo si shkak thelbësor, nëse me anë të studimeve shkojmë në thelbin e problemit.

Në një deklaram të tij, ish-Zëvendëssekretari amerikan i Shtetit, duke përshkruar situatën e viteve '70 të shekullit XX, sidomos pas asaj që kishte ndodhur pas demonstratave të vitit 1968, shprehej: *"Jugosllavia përbëhet nga gjashtë republika, pesë kombësi, katër gjuhë, tri besime fetare, dy alfabetë dhe një Tito"*⁴.

Marrë në tërësi, të gjitha këto karakteristika dalluese të ndërtuara mbi themelet kulturore, etnike, religjioze dhe pabarazisë sociale, nga njëra anë, dhe nga ana tjetër, shtypja, diskriminimi dhe mohimi i të drejtave të popullsisë shqiptare s'do mend që janë tregues të mjaftueshëm për fillimproceszin e shembjes së themeleve të Jugosllavisë.

Studiuesi Jakup Krasniqi, në një nga studimet e tij për sa i përket shpërthimit të demonstratave shqiptare, nuk e quan si thelbësore gjendjen e rëndë ekonomike, por hegjemoninë serbe, që kishte si synim t'i nënshtrohte kombet e tjera, veçanërisht shqiptarët. Për më tej ai shkruan: *"Jugosllavia e Versajës poligon të përhershëm ku ka ushtruar dhunën dhe terrorin e egër ushtarako-policor ka pasur Kosovën. Populli më i nëpërkëmbur, i privuar nga të gjitha liritë dhe të drejtat, ishin shqiptarët, kundër të cilëve hartoheshin plane e shkruheshin elaborate për ta organizuar në forma të ndryshme presionin për t'i ndjekur, shpërngulur e*

shkombëtarizuar, me qëllim që të krijonin hapësirë sa më të madhe për kolonizimin e Kosovës”⁵.

Si argumentim të kësaj që thamë më lart, në raport me shqiptarët, qoftë Serbia e para viteve 1919 ose Mbretëria Serbo-Kroato-Slllovene, qoftë Jugosllavia e AVNOJ-it, duhet të theksohet se, që nga viti 1844 e deri në vitin 1999, janë shkruar dhe janë futur në veprim 36 elaborate shtetërore serbe e jugosllave, që kanë pasur për objektiv shkatërrimin e tërësishëm ose të pjesshëm të popullsisë shqiptare. Prandaj edhe shpërthimi i demonstratave, përveç gjendjes së rëndë ekonomike, kishin për qëllim kryesor realizimin e së drejtës historike të popullsisë shqiptare në viset që ishin pushtuar nga Serbia që në vitin 1912.

Për realizimin e këtyre të drejtave shqiptare, Lëvizja Kombëtare Shqiptare, që nga Lidhja Shqiptare e Prizrenit e deri në ditët e sotme, ka vepruar pa u ndalur në vijimësi. Si e tillë, kjo Lëvizje Kombëtare është bartur nga brezi në brez deri në çlirimin e plotë të një pjese të viseve shqiptare jashtë Shqipërisë londineze, siç është Kosova, që kulmoi me luftën çlirimtare të saj në vitin 1997-1999.

Prandaj demonstratat e vitit 1981 nuk mund të studiohen vetëm nga prizmi i çështjeve socio-ekonomike, të shkëputura nga ky proces historik, por ato duhet të shikohen si pjesë përbërëse e çështjes së pazgjidhur kombëtare shqiptare. Siç e thekson edhe Mehmet Hajrizi: *“Aty-këtu bëhen përpjekje (këto përpjekje po bëhen nga politikanë të asaj periudhe që kanë qenë në shërbim të sistemit jugosllav, historianë që kanë mbrojtur teza doktoraturash vetëm me dokumente të një proveniencë (njëdimensionale), siç janë ato të LKJ-së, dhe opinionistë, pa qasje në asnjë burim*

⁵ Jakup Krasniqi, *Pranvera e lirisë '81*, “Buzuku”, Prishtinë 2011, f. 33-34.

arkivor... shënim i F. A.). *Këto ngjarje të mëdha dhe historike të studiohen e të paraqiten të shkëputura edhe nga Lëvizja Kombëtare Shqiptare për çlirim dhe bashkim kombëtar, e cila e ka ruajtur vazhdimësinë e saj që nga mbarimi i Luftës së Dytë Botërore, madje që nga Lidhja Shqiptare e Prizrenit*".⁶

Që Lëvizja Kombëtare Shqiptare ka vepruar në kontinuitet, këtë e saktësojnë edhe politikanët besnikë të regjimit jugosllav. Në mbledhjet e tyre të shumta pas demonstratave shqiptare të vitit 1981, me karakter dënimin e tyre, ata në çdo mbledhje janë deklaruar se "*veprimtaria e irredentës shqiptare në Kosovë ka qenë pothuajse permanente që nga "çlirimi"*"* e deri më sot.⁷

Në shpërthimin e demonstratave shqiptare të vitit 1981 përcaktuese ishte shkalla dinamike e veprimtarisë me dekada të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, sidomos e atyre organizatave të fshehta me karakter çlirimtar, siç ishte Grupi Revolucionar, i quajtur më vonë *Organizata Marksiste-Leniniste e Kosovës*⁸ (OMLK). Kjo organizatë, dhe jo vetëm, kishte trashëguar

⁶ Mehmet Hajrizi, "Dhjetë qëndrimet e gabuara ndaj kryengritjes së vitit 1981", në konferencën shkencore me titull: *Demonstratat e vitit 1981 dhe politika shqiptare*, Kolegji "Biznesi", Prishtinë 2014, f. 20.

* Vendosja e thonjzave te fjala *çlirim* është shënim imi, sepse nocioni *çlirim* është nocion sipas nomenklaturës jugosllave. Viti 1945 për shqiptarët e viseve jashtë Shqipërisë londineze nuk mund të cilësohet si vit çlirimtar, por vetëm sa u ndërrua pushtuesi: F. A.),

⁷ Ali Shukriu, cituar sipas Mehmet Hajrizit, Шта се догађало на Косову, (*Çfarë ka ndodhur në Kosovë*), Политика, Београд, мај 1981, f. 71.

⁸ Në fillim të vitit 1973 nga disa celula të organizimeve të mëhershme u bë e mundur një bashkim i grupeve të vogla, dhe shpallën themelimin e Grupit Revolucionar. Sqarim: duke pasur parasysh që në teorinë e marksizmit njiheshin disa tipa të revolucionit, në literaturën dhe dokumentet e kësaj organizate me revolucion kuptohet *Revolucioni Nacionalçlirimtar*. Për më shumë shih: *Mehmet Hajrizi, Historia e një organizate politike dhe demonstratat e vitit 1981*, botime Toena 2008, Tiranë, f. 64.

shumëçka nga organizatat e mëhershme çlirimtare e sidomos nga Lëvizja Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve - LRBSH⁹. Pas Luftës së Dytë Botërore, regjimi jugosllav kishte dëmtuar deri në palcë të gjitha organizimet e mirëfillta shqiptare, që vepronin dhe kishin për synim bashkimin e të gjitha viseve me shtetin amë. Në këtë rrafsh, të gjitha këto grupime atdhetare pas Luftës së Dytë Botërore, 1945-1963, ishin formuar si kundërvënie ndaj gjendjes së ripushtimit të Kosovës nga Jugosllavia. Mirëpo nga dëmi që iu ishte bërë nga regjimi jugosllav këtyre grupeve me vizion atdhetar, nga persekutimet dhe likuidimet fizike që kishin ndodhur, sidomos nga viti 1945-1963, çështja kombëtare ngeli vetëm në nivel të aspiratave dhe të idealeve kombëtare. Egërsia e regjimit kishte bërë që asnjë nga këto grupe atdhetare të mos mundte të arrinte nivelin e organizimit në nivel organizate, por vetëm në nivel grupesh.

Fillimisht ishte Lëvizja Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve, e cila e ngriti nivelin organizativ. Ajo i dha pakënaqësi karakterit të përgjithshëm përmes konstruktimit të kërkesave politike siç ishin kërkesa për republikën e Kosovës dhe e drejta për vetëvendosje.

LRBSH-ja krijoi një frymë të veçantë politike dhe organizative. Kjo frymë është bartur te gjeneratat e mëvonshme nëpër kohë e breza. Katër shtyllat e programit politik të LRBSH-s i dhanë kuptimin, shpjegimin dhe kritikën e veprimit politik disa zhvillimeve shoqërore, e sidomos shqiptarëve në ish-Jugosllavi.

⁹ Fatmir Arifi & Albulenë Halili, "Ndikimi i Adem Demaçit në Lëvizjen për Rezistencën Shqiptare në ish-Jugosllavi", *"Philosophica"*, Vol. 5, Mo. 10, Tetovë, 2018, f. 23-24.

Grupi Revolucionar* (OMLK), duke marrë elemente nga përvoja e LRBSH-së, e vendosi fokusin e tij në veprimin politik dhe përcaktoi mënyrën dhe normat e organizative në një fshehtësi edhe më të thellë, në përputhje me rrethanat e kohës. Si strukturë që arriti të ngrejë nivelin e organizimit. Fillimisht u shtri në të gjitha trevat shqiptare nën ish-Jugosllavi, e më vonë edhe në mërgatë. Në këtë rrafsh, G. R. (OMLK) pikëpamjet politike i ngriti në një shkallë edhe më të lartë: nga konstruktimi i kërkesave politike, në kalimin e kërkesave të mundshme dhe të arritshme. Pra, OMLK-ja, qoftë nga pikëpamja organizative, qoftë nga pikëpamja politiko-teorike, kishte evoluar, gjë që dëshmohet edhe më vonë, sepse arritën t'i drejtojnë demonstratat edhe në kushte ku shumë prej

* Fillimisht kjo organizatë quhej *Grupi Revolucionar*. Ndërsa më vonë e ndryshoi emrin në *Grupi Revolucionar Marksist-Leninist* dhe, në fund, *Organizata Marksiste-Leniniste e Kosovës*. Fillimet e kësaj organizate gjenden në vitin 1972, si celula, e më pas si një organizatë që gjeti shtrirje në të gjithë hapësirën shqiptare nën ish-Jugosllavi, por edhe në mërgatë. Lidhur me këtë çështje se përse brenda një dhjetëvjeçari kjo organizatë e ka ndryshuar emrin, sqaroj: “Kjo organizatë ka pasur tri valë arrestimesh nga themelimi i saj në vitin 1973 deri në vitin 1982. Ndryshimin e emrit të saj konsiston jo në thelbin e programit, por në gjëra taktike. P.sh., sa herë janë arrestuar veprimtarët e kësaj organizate, si taktikë është ndryshuar emri i saj. Këtu japim një shembull: kur kanë ndodhur arrestimet e anëtarëve të Grupit Revolucionar në vitin 1974-1975, është lëshuar në qarkullim pothuajse i njëjti trakt, (afishim) kinse nga një organizatë tjetër, me emrin *Grupi Revolucionar Marksist-Leninist*. Kur kanë ndodhur arrestimet dhe përndjekjet gjatë vitit 1977-1980, po e njëjta organizatë ka lëshuar në qarkullim materiale me emrin *Organizata Marksiste-Leniniste e Kosovës*. Ky veprim ka qenë i mirëmenduar, me synimin që të arrestuarit kundrejt UDB-së jugosllave të paraqiteshin si individë, jo si të organizuar, sepse kodi penal i Jugosllavisë për veprimtari të ashtuquajtura armiqësore ka qenë i dizajnuar vetëm kundrejt shqiptarëve. Nëse bëje një veprimtari individuale, dënimet kanë qenë nga 3 deri në 5 vjet. Por nëse i bëje në kuadër të një organizate antijugosllave, dënimet kanë qenë nga 10 deri në 15 vjet burg. Kjo është arsyeja e ndryshimit të emrit të kësaj organizate.

anëtarëve të saj ishin të burgosur dhe një pjesë tjetër bënë jetë klandestine.*

Përveç OMLK-së, në këtë periudhë rol të rëndësishëm kanë luajtur edhe organizata e tjera simotra, siç ishin Lëvizja Nacionalçlirimtare e Kosovës dhe Viseve Shqiptare nën Jugosllavi¹⁰ (LNCKVSHJ), e veçanërisht komitetet e saj rajonale: Komiteti i Deçanit, Komiteti i Drenasit dhe ai i Lipjanit¹¹. Këto komitete kanë vepruar në një koordinim të drejtpërdrejtë me Jusuf Gërvallën. Po ashtu, në këtë kohë kanë vepruar edhe shumë organizata të tjera të fshehta të këtij karakteri në nivel lokal në trevat shqiptare nën Jugosllavi, të cilat kanë pasur një rol të jashtëzakonshëm me punën e tyre në vetëdijesimin dhe mobilizimin e masave dhe rritjen e ndërgjegjes kombëtare.

* Njëri nga ata që iu drejtua demonstruesve me megafon më datë 2 prill të vitit 1981, ishte Hydajet Hyseni, i cili bënte jetë të thellë klandestine për pothuajse një vit para shpërthimit të demonstratave.

¹⁰ Në gjysmën e dytë të viteve '70 u formua "Lëvizja Nacionalçlirimtare e Kosovës dhe e Viseve të Tjera Shqiptare në Jugosllavi - LNCKVSHJ. Metush Krasniqi ishte ndër themeluesit e kësaj organizate, së bashku me disa veprimtarë, ku në mesin e tyre edhe Jusuf Gërvalla, Hasan Ukhaxhaj. Kumtesë: *"Komitetit i Deçanit - Formimi dhe veprimtaria e tij para e gjatë demonstratave të vitit 1981"*, nga konferenca shkencore "Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë, vëllimi I, botues: Shoqata e të Burgosurve Politik e Kosovës & Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 2021, f. 148-149.

¹¹ Në prag të vitit 1980 Ismail Haradinaj vë kontakte me Jusuf Gërvallën, me qëllim për të riorganizuar organizatën së bashku me një sërë bashkëveprimtarësh. Përveç materialeve bazë të organizatës, Jusuf Gërvalla dërgon dhe rekomandimet për të formuar komitetet e vendit. Lidhja ishte krijuar përmes Nazmi Selmanaj. Në vitin 1980, Komiteti i Deçanit ishte i kompletuar dhe përbëhej nga: Ismail Haradinaj, Nazmi Selmanaj, Hasan Ukhaxhaj, Jashar Salihu, Abdulla Hasanmetaj, Drita Kuci, Dinë Ahmetaj etj., Hasan Ukhaxhaj, po aty, f. 149.

Nuk do të ishte korrekte, qoftë edhe brenda këtij punimi të shkurtër, të mos u jepej vendi i merituar për kontributin dhe sakrificat e tyre edhe organizatave të mëhershme çlirimtare shqiptare pas Luftës së Dytë Botërore në ish-Jugosllavi, si pararendëse e këtyre të fundit.

Trashëgimia e tyre, e veçanërisht Lëvizja Nacional-Demokratike Shqiptare (LNDSH), pati një ndikim, përveç anës praktike, dhe në atë të bartjes së frymës çlirimtare te brezi më i vonshëm. Natyrisht, në kuadrin kohor ndonjë studiues i pavëmendshëm edhe mund të rrëshqasë dhe të mos arrijë të gjejë pikëlidhjet e LNDSH-së, si organizatë me ideologji të djathtë, me organizatat e mëvonshme me ideologji të majtë progresive^{*12}. Por pikëlidhjet e tyre kanë qenë në thelb aty: te mishërimi i luftës për liri dhe bashkim kombëtar.

Siç e theksuam, GR (OMLK) kishte arritur shkallën organizative në një nivel më të lartë nga pikëpamja teorike, intelektuale dhe organizative, në një stad të duhur dhe shumë sfidues kundrejt aparatit shtetëror federativ, republikan dhe krahinor. Si organizatë, OMLK-ja e zhvilloi veprimtarinë e saj në

* Lëvizja Nacional-Demokratike Shqiptare, për nga orientimi ideologjik ishte e djathtë, por raporti i forcave gjeopolitike të asaj kohe, përkundër që kjo organizatë synonte krijimin e aleancave me fuqitë perëndimore, gjeopolitika ishte ajo që nuk ia njohu kontributin e saj për çlirim dhe bashkim kombëtar. Ndërsa organizatat e mëvonshme kishin orientim të së majtës progresive, pasi në kohën kur ishin themeluar ato, ishte periudha e dekolonizimit. Lidhja mes LNDSH-së dhe organizatave të fshehta me karakter çlirimtar të mëvonshme ishte ekskluzivisht e karakterit nacionalçlirimtarë dhe jo dogmatik (ka pasur raste pas shpërbërjes së ish-Jugosllavisë, që u formuar parti politike të dala nga LKJ-ja dhe tezën e parë që kanë promovuar ka qenë: “Ne jemi parti pa ideologji”. Por, në fakt, çka është ideologjia? Ideologjia është bashkimi i ideve, pra është tërësia e ideve. Subjekti pa ideologji është subjekt pa ide.

dy forma të kombinuara: atë legale aty ku ishte mundësia* dhe veprimtarinë e fshehtë, aty ku mundësitë ishin të kufizuara, për shkak të represionit të aparatit shtetëror.

Ky kombinim i veprimtarisë, siç ishte shtypi i fshehtë dhe traktet, që shpërmdaheshin në mënyrë të thellë konspirative, por me përmbajtje mobilizuese dhe të ngritjes së vetëdijes kombëtare, arriti mjaft mirë t'i thyejë pengesat (tabutë) parandaluese të regjimit jugosllav, në të cilën për këtë të fundit propagandohej si oazë e paqes përmes doktrinės së “vëllazërim- bashkimit” të kombeve dhe kombësive të ndryshme në kuadër të kësaj federate.

Operacionalizimi i kësaj taktike kishte dhënë rezultatet e veta, fillimisht duke ngritur një masë kritike, sidomos në target-grupet e caktuara, siç ishin studentët e Universitetit të Prishtinës*, punëtorët e ndërmarrjeve të ndryshme publike*, si dhe në familje e mëdha shqiptare, më ç'rast hap pas hapi po rrisnin frymën kombëtare mobilizuese, me synim për një kryengritje të mundshme të armatosur në kohë të përshtatshme.

Në dallim nga politikanët dhe funksionarët e krahinës socialiste autonome të Kosovës dhe konformistëve të atëhershëm, të cilët përçonin një filozofi politike nënshtruese, krejtësisht të

* Forma legale në këtë rast nënkupton jo kuadrin e institucioneve të aparatit shtetëror, por rrethet familjare, shoqërore dhe target-grupet me ndikim, siç ishin studentët dhe personalitetet me ndikim shoqëror.

* Në kuadër të Universitetit të Prishtinës, diku shtat vjet para shpërthimit të demonstratave, Grupi Revolucionar (më vonë OMLK-ja) kishte themeluar celulat e saj. Më pas këto celula u bënë pjesë e strukturës drejtuese të OMLK-së, të quajtur “Komiteti i studentëve” e më vonë edhe “Komiteti Ekzekutiv i të Rinjve”.

* OMLK-ja kishte arritur të organizonte edhe ndonjë celulë brenda ndërmarrjeve shoqërore e mediatike, siç ishte Rilindja, *Radio Prishtina* e shumë ndërmarrje të tjera.

trembur nga çdo veprim në shërbim të të drejtave historike të shqiptarëve, përfaqësuesit e këtyre organizatave politike me karakter çlirimtar kishin objektiv të qartë dhe ishin të besueshëm në kauzën që përçonin te masat e gjera të popullit shqiptar. Prandaj edhe në demonstratat e vitit 1981 këtyre organizatave me karakter çlirimtar iu shtua përkrahja popullore e shumë shtresave të shoqërisë, si: studentët, nxënësit, punëtorët, intelektualë të kohës etj., etj.

Lëvizja Kombëtare Shqiptare, në kuadër të kësaj lufte shumëdimensionale për afirmimin e të drejtave historike të shqiptarëve nën sundimin e Jugosllavisë, me punën e tyre sistematike theu hegjemoninë dhe barrierat e rezistencës shoviniste të aparatit të LKJ-së dhe manifestoi nevojën e realizimit të të drejtave të shqiptarëve me anë të veprimit dhe aksionit të fortë masiv. Kjo lëvizje e organizuar çlirimtare u ballafaqua, duke iu kundërvënë të gjithë aparatit shtetëror të Federatës, republikave dhe drejtuesve hibridë të Komitetit Krahinor të Lidhjes së Komunistëve të Kosovës. Lëvizja gërshetoi faktorët subjektivë dhe aspiratat e masave të gjera popullore shqiptare në një moment, kur aksioni do të jepte efekte shumë të rëndësishme për t'i shërbyer kauzës kombëtare në përgjithësi.

Dinamikat vepruese para shpërthimit të demonstratave shqiptare të vitit 1981 natyrshëm thelluan nevojën e veprimit dhe të bashkëpunimit edhe me organizatat e tjera të kohës së të njëjtës pikëpamjeje politike, të nxitur nga OMLK-ja.

Për kohën që po flasim, në viset shqiptare nën Jugosllavi vepronin disa organizata të kësaj natyre dhe bashkimi i forcave ishte i domosdoshëm. Fillimisht pothuajse pa ndonjë takim formal, duke krijuar një lloj aleance në distancë kundër hegjemonisë serbe, malazeze dhe maqedonase, e më vonë edhe formal, me koncept

dokumentin e quajtur: “Tezat e Frontit Popullor për Republikën e Kosovës”¹³, të iniciuar dhe artikuluar nga OMLK-ja, u vendosën bazat e praktike për bashkimin e të gjithë organizatave në një front të përbashkët, përkundër asaj që deri te ky bashkim që ndodhi më 17 janar të vitit 1982, pati sakrifica të mëdha.

Me veprimet e konkretizuara, Lëvizja Kombëtare Shqiptare, përmes organizimit të fshehtë brenda dhe jashtë vendit, e cila kishte avancuar dhe ishte shtrirë, fillimisht për nga pikëpamja strukturore

¹³ OMLK-ja kishte vënë kontakte me Lëvizjen Nacionalçlirimtare të Kosovës dhe Viseve Shqiptare në Jugosllavi, me Partinë Komuniste, Marksiste-Leniniste të Shqiptarëve në Jugosllavi, me Frontin e Kuq Popullor, me Lëvizjen për Çlirimin Nacional dhe Social të Kosovës me bazë në qytetin e Ferizajt etj., etj. Një bashkëpunim më i thellë ka qenë mes OMLK-së dhe LNÇKVSHJ-së. Bazat e këtij bashkëpunimi i kishte vendosur Kadri Zeka dhe Jusuf Gërvalla. OMLK-ja në kushte të shtetrrëthimit, sidomos pas demonstratave, intensifikoi përpjekjet dhe kontaktet me organizatat simotra për të mundësinë e bashkimit të të gjithë potencialit të Lëvizjes. Për Lëvizjen Kombëtare të kohës ishte bërë imperativ jo vetëm bashkimi i organizatave, por edhe ndërtimi i një fronti me bazë të gjerë shoqërore, i cili do të mblidhte të gjithë elementin luftarak e çlirimtar të popullit të robëruar. Nisur nga kjo nevojë historike, Komiteti Drejtues i OMLK-së hartoi dokumentin: “Tezat rreth Frontit Popullor për Republikën e Kosovës”, të cilat pas diskutimeve mes organizatave që në vitin 1980, ato u lëshuan në qarkullim në maj të vitit 1981. Për një studim më të zgjeruar shqyrto: *Mehmet Hajrizi, Histori e një organizate politike dhe demonstratat e vitit 1981*, botime Toena, Tiranë 2008, f. 283-284; Albulenë Halili në një nga studimet e saj e trajton këtë çështje, ku shkruan: “Jetësimi i “kërkesës për republikën e Kosovës në kuadër të Jugosllavisë” e cila u elaborua edhe formalisht në *Tezat rreth Frontit Popullor për Republikën e Kosovës*, do të shpinte te çlirimi i popullit shqiptar në Jugosllavi dhe ndërtimi i konceptit të deriatëhershëm për popullin shqiptar në Kosovë dhe atij në ish-Jugosllavi nga “kombësi” në popull dhe komb, siç ai ishte në të vërtetë. *Tezat rreth Frontit Popullor për Republikën e Kosovës* përbënin bazën teorike të organizatave të fshehta shqiptare në vitin 1981 e më vonë”. Për një shtjellim më të zgjeruar: Albulenë Halili, “*Kërkesa Kosova-Republikë në kontekst të marrëdhënieve ndërkombëtare në vitin '81*”, konferenca shkencore mbajtur nga Instituti i Historisë “Ali Hadri”, Prishtinë, 10 qershor 2021.

vertikalisht dhe më pas horizontalisht, arriti të organizojë demonstrata nga më masivet në të gjitha qytetet shqiptare në Kosovë e në viset e tjera shqiptare nën Jugosllavi, si dhe në mërgatë.¹⁴

Kundrejt këtij organizimi të karakterit liridashës, organet shtetërore federative e republikane u shquan për aktet ndërhyrëse të tipit shovinist sidomos nga serbët, maqedonasit dhe malazezët në kundërvënie jo vetëm ndaj Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, por edhe kundër aspiratave të popujve të tjerë që jetonin nën Jugosllavi, siç ishte, për shembull, popullsia bullgare në Maqedoni¹⁵. Kjo popullsi ndonëse nuk kreu ndonjë veprim demonstrativ antijugosllav, por vetë ekzistenca e saj si qenie propagandohej si pengesë brenda Maqedonisë, vetëm për shkak të përkatësisë së saj etnike.

Natyrisht, Lëvizja Kombëtare Shqiptare në këtë kohë u organizua në kushte jashtëzakonisht të vështira, për shkak të represionit që bënte Jugosllavia kundrejt veprimtarëve të saj. Por në

¹⁴ Demonstratat u shtrinë edhe në qendrat e Evropës. Nuk ka dyshim që në krye të këtyre demonstratave ishin tri organizata: *Organizata Marksiste-Leniniste e Kosovës*, e përfaqësuar nga Kadri Zeka, *Lëvizja Nacionalçlirimtare e Kosovës dhe e Viseve Shqiptare në Jugosllavi*, e përfaqësuar nga Jusuf Gërvalla, dhe *Fronti i Kuq Popullor*, përfaqësuar nga Ibrahim Kelmendi! Këto demonstratat në Europën Perëndimore u organizuan dhe promovuan të njëjtat kërkesa si në Prishtinë, ashtu edhe në mërgatë. Vetëm gjatë vitit 1981 u organizuan 9 demonstrata shqiptare, si në Zvicër, Gjermani, Belgjikë, Austri, Francë, SHBA etj., etj. Për një shtjellim më të detajuar shqyrto: *Zëri i Kosovës*, “*Demonstratat e vitit 1981, bazë e fortë drejt fitores*”, nr. 3, mars 1988, viti i VII, f. 1-4.

¹⁵ Në gazetën “Borba” të datës 3 shkurt të vitit 1982 i jepet hapësirë komentimit të librit të Tasho Popovskit me titull: “Pakicat kombëtare maqedonase në Bullgari, Greqi e Shqipëri”. Libri është një revanshizëm kundër të drejtave të bullgarëve që jetonin në Maqedoni dhe si vijë e politikës nacionaliste jo vetëm të Maqedonisë, por edhe të Jugosllavisë, për faktin se ky libër përfaqëson vijën zyrtare të Jugosllavisë. Një vlerësim i këtij libri gjendet dhe në AMPJ, dosja 1013, B1-10, fleta 17, viti 1982.

shkallën organizative, politike, kombëtare e shoqërore, gjatë viteve 1973-1982, kjo lëvizje, duke bartur disa nga përvojat e organizatave të mëhershme, ishte shumë më mirë e sistemuar sesa pararendëset e saj pas Luftës së Dytë Botërore.

Ky nivel organizativ, me një shtyp cilësor dhe pa censurë për anëtarët e saj, me trakte dhe forma të ndryshme të komunikimit të fshehtë¹⁶, në funksion të sensibilizimit të opinionit dhe kundër shtypjes që po bënte Jugosllavia në raport me shqiptarët, kishte arritur ta materializonte kontributin për një edukim dhe vetëdije më të lartë shoqërore në nivel të masave qytetare. Kjo veprimtari politike e këtyre organizatave atdhetare prej dekadash kishte punuar në pjekjen e kushteve të rritjes së një rezistence kombëtare, e cila synonte të kalonte caqet e afirmimit jo vetëm thjesht për liritë dhe të drejtat e njeriut, por si përpjekje e vazhdueshme, gjithnjë e më e fortë në afirmimin dhe realizimin e aspiratave historike të bashkimit kombëtar të shqiptarëve¹⁷.

Kontributi i shtetit shqiptar

Duhet të theksojmë këtu, se një rol të rëndësishëm në ngritjen dhe emancipimin në vetëdijen kombëtare të shqiptarëve

¹⁶ Rudina Zeqiri, *Format specifike të komunikimit të organizatave të fshehta shqiptare gjatë monizmit jugosllav*, Tetovë, 2020, f. 65-70.

¹⁷ “Është e rëndësishme në këtë kontekst kohor, që të theksohet se për drejtuesit e lëvizjeve të fshehta çlirimtare çështja e Kosovës nuk ishte çështje vetëm e popullit shqiptar në Kosovë. Ajo, siç edhe nënkuptohet nga tezat e frontit popullor për Republikën e Kosovës, ishte çështje e popullit shqiptar në Jugosllavi. Vizioni i tyre, pra, ka qenë një vizion largpamës e njëkohësisht racional, i cili në të njëjtën kohë dëshmon se lëvizjet e fshehta çlirimtare nuk i kanë ikur kurrë qëllimit përfundimtar të zgjidhjes së çështjes shqiptare përmes bashkimit të trojeve shqiptare në një shtet të vetëm”, Albulenë Halili, op. cit., “Kërkesa Kosova Republikë! në kontekst të marrëdhënieve ndërkombëtare në vitin ‘81”.

nën ish-Jugosllavi padyshim që ka luajtur dhe Republika e Shqipërisë, sidomos në fushën e kulturës, arsimit dhe shkencës.¹⁸ Ardhja e akademikëve, pedagogëve, trupave teatrore dhe shoqërive kulturore e artistike në Kosovë¹⁹, kishte ndezur shpirtin liridashës. Kur i shtojmë kësaj edhe botimin e librave që vinin nga Tirana në Kosovë e në viset e tjera shqiptare nën pushtimin e Jugosllavisë, s’kishte dyshim që po paralajmërohej një zgjim kombëtar dhe një fund i filozofisë së “*patriotizmit hibrid jugosllav*”²⁰.

Në këtë kuadër vlen të theksohet se një rol të jashtëzakonshëm frymëzues luajti dhe konferenca shkencore për

¹⁸ AMPJ, dosja, 1261, B/VII-2, viti 1978, titulli i dosjes: “Objektivat e Ministrisë së Arsimit për detyra të Kosovës e viseve, për vitin 1978”, fleta 1-5.

¹⁹ Marrëveshje të tilla kanë qenë të nënshkruar në bazë të protokolleve të bashkëpunimit në mes të Republikës Socialiste të Shqipërisë dhe Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës dhe RSFJ. Këto protokolle janë thjeshtuar në mënyrë praktike dhe janë nënshkruar mes institucioneve të karakterit juridik, që në atë kohë janë quajtur “*Organizata Punuese*”: si p.sh., mes Universitetit të Tiranës dhe Universitetit të Prishtinës dhe Universitetit të Shkupit; Marrëveshje mes trupave teatrore të Shqipërisë dhe Kosovës; Marrëveshje mes shoqërive kulturore artistike të Kosovës dhe të Shqipërisë etj., etj. Lidhur me këtë është dhe një burim i rëndësishëm lidhur me diskutimin e Bahri Oruçit në mbledhjen e KK-së të LK-së së Kosovës, i cili gjendet i cituar edhe në Agjencinë Telegrafike Shqiptare, ku ndër të tjera ai diskuton se: “Të rishikohen në mënyrë kritike protokollat që janë nënshkruar nga organizatat punuese të Kosovës me Shqipërinë në fushën e arsimit, kulturës, kulturës fizike dhe veprimtarisë informative, në mënyrë që në këto protokolle të përfshihen mekanizma mbrojtës, të cilët do të pengojnë depërtimin e veprimtarisë subversive nga Shqipëria”, ATSH, 5 maj 1981, f. 26-27.

²⁰ Ky nocion “patriotizmi hibrid”, konsiston me strategjinë jugosllave për të joshur shqiptarët për ndryshim të nacionalitetit - nga shqiptar në jugosllav. Prandaj edhe një nga motot në demonstratat e vitit 1981 ishte “Jemi shqiptarë, jo jugosllavë”. Për më shumë lexo: *Hydajet Hyseni, “Pranvera e vitit 1981- Midis retrospektivës dhe perspektivës”, kumtesë e mbajtur në konferencën shkencore “Demonstratat e vitit 1981 dhe politika shqiptare”, Kolegji “Biznesi”, Prishtinë 2014, f. 70.*

shënimin e 100-vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit²¹. Si e tillë, kjo konferencë më vonë, saktësisht në vitin 1981, u botua si tërësi në dy vëllime, e cila në mënyrë shkencore trajtoi proceset historike dhe padrejtësitë ndaj kombit shqiptar. Kjo ishte, si të thuash, një fletë më shumë në shërbim të ngritjes së vetëdijes kombëtare dhe një trajtim shkencor për të vërtetën historike për çështjen shqiptare. Nuk kishte dyshim që kumtesa të tilla të rinia shqiptare shtuan emocionin e atdhedashurisë. Megjithatë, këto rindezje emocionale do të mbeteshin vetëm në nivel emocional, sikur të mos ishin organizatat e tshehta që bënë ndërlidhjen e situatave të shqiptarëve të asaj periudhe: atë të kohës së Lidhjes Shqiptare të Prizrenit me situatën e periudhës së viteve pas Luftës së Dytë Botërore. *Organizata Marksiste-Leniniste e Kosovës* (OMLK) duke qenë e vetëdijshme se nuk mjaftonte vetëm denoncimi shkencor i traktateve të njëpasnjëshme, siç ishte ai i Shën Stefanit, i Kongresit të Berlinit, i Londrës etj., etj., por duhej një mobilizim për kohën aktuale, më 11 qershor të vitit 1978, dy ditë pas përfundimit të konferencës shkencore, në mënyrë klandestine lëshoi në qarkullim një trakt²² në të gjitha viset shqiptare nën Jugosllavi. Trakti kishte

²¹ Kjo konferencë është mbajtur më 6-9 qershor 1978 në Prishtinë. Është për të theksuar këtu, se deri në këtë kohë, kjo ngjarje historike për shqiptarët është quajtur "Lidhja e Prizrenit", me rastin e kësaj konference ajo merr cilësimin "Shqiptare". Për të tej, lexo AMPJ, dosja: 1251, B, VII-2, viti 1978, titulli i dosjes: "100-vjetori i Lidhjes Shqiptare të Prizrenit".

²² Përmbajtja e këtij trakti është: "...populli shqiptar, i udhëhequr nga Lidhja Shqiptare e Prizrenit një shekull më parë, u ngrit si një trup me armë në dorë për të fituar lirinë dhe për të mbrojtur çdo pëllëmbë të Shqipërisë nga fqinjët grabitqarë shovinistë dhe nga Fuqitë e Mëdha reaksionare në botë... Ne, shqiptarët e Kosovës, të ndarë nga trangu i Atdhut tonë të dashur dhe të robëruar... përkujtojmë Lidhjen Shqiptare të Prizrenit, duke shtuar luftën kundër robëruesve, shtypësve e shfrytëzuesve gjakatarë... Është detyrë e çdo shqiptari të ndershëm, që të luftojë me gjakim kundër sunduesve... Ju, punëtorë, fshatarë, rinia

përafërsisht një përmbajtje të tillë, ku i bënte një ndërlidhje situatës së para një shekulli me aktualitetin e kohës.

Këto ngjarje e kontribute, qoftë të veprimtarisë së Lëvizjes Kombëtare Shqiptare në ish- Jugosllavi dhe mbështetjes në fushën akademike nga Tirana jo formalisht, por shpirtërisht, duken si të shkruara në një simbiozë mes tyre duke plotësuar njëra-tjetrën²³. Kështu arrijmë në pikëpamjen se kjo lëvizje tanimë po hynte në atë fazë, kur vetëdijen masive po e shndërronte çdo ditë e më shumë në lëvizje masive për kohën²⁴.

revolucionare e Kosovës, popull punëtor, mos duroni shtypjen e egër.... Organizohuni në greva... Organizohuni në bojkotime, demonstrata, luftë çdo ditë kundër armikut atje ku ndodheni...”. Nga libri në dorëshkrim: *Mehmet Hajrizi në shtypin klandestin të Lëvizjes Kombëtare*. Formati elektronik i pabotuar, f. 231.

²³ Kontributi në fushën akademike të institucioneve të Shqipërisë, nga ish-drejtuesit e LKJ-së u dënua pothuajse me të njëjtin zhargon ashtu siç u dënuan edhe demonstratat shqiptare të vitit 1981. Llazar Mojsovi gjatë takimit me drejtuesit e Universitetit të Prishtinës në muajin tetor të vitit 1981, e quajti raportin e bashkëpunimit të institucioneve përkatëse të Shqipërisë dhe të Kosovës si të pabarabarta, duke bërë aluzione për ndërhyrjen e palës shqiptare në punët e brendshme të Jugosllavisë. Një vlerësim të tillë kundër bashkëpunimit të institucioneve të Shqipërisë dhe atyre të Kosovës mbajti dhe Sinan Hasani, nënkryetar i Kuvendit të Jugosllavisë. Në një intervistë të tij që u botua si broshurë e veçantë nga sekretariati i Krahinës Autonome të Kosovës dhe më vonë si interviste edhe në gazetën “Rilindja” në tetor të vitit 1981, ai mbante këtë qëndrim: “*Tani kemi kuptuar se numri më i madh i profesorëve nga Tirana nuk kanë pasur qëllime të mira, nuk kanë dashur të ndihmojnë e të kryejnë funksionin e ligjëruesit, por...kanë pasur për qëllim t’i indoktrinojnë studentët me nacionalizëm dhe me irredentizëm. Ata janë sjellë më pak si ligjërues e më shumë si agjitorë e disa si agjentë*”, Sinan Hasani, *Rilindja*, 17 tetor 1981.

²⁴ “Organizata të ndryshme të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare kishin ngjyrimë ideologjike të majta, sidomos në emërtime dhe propagandë, si inerci që vinte nga konteksti historik dhe ndikimi i Shqipërisë socialiste. Idetë e Marksit kishin qenë gjithashtu në funksion të çlirimit të shumë popujve dhe të dekolonizimit të botës moderne.

Veç përvojës që kishin grumbulluar këto organizata me karakter nacionalçlirimtar, si dhe përdorimi i të gjitha efekteve të rëndësishme të përkrahjes së Shqipërisë që po jepte në fushën e arsimit, kulturës dhe shkencës, sigurisht që shpërthimi i revoltave shqiptare ishte çështje kohe.

Jam mase i bindur, që ky shkrim, kaq u shkurtër për një ngjarje të madhe historike, nuk e mbulon volumin e asaj dinamike që ka ndodhur saktësisht në atë kohë, ashtu siç jam i vetëdijshëm se nuk e përmbush as egon e shumëkujt, që këto demonstrata i cilësojnë, qoftë përmes shkrimeve, opinioneve apo edhe dokumentarëve televizivë, herë si demonstrata të nxituara*, herë si

Analistë të ndryshëm qëllimkëqij e shfrytëzojnë këtë fakt historik për ta njollësuar Lëvizjen Kombëtare Shqiptare dhe mohuar programin e saj politik e kombëtar, tashti në kontekstin e ri historik, jo për të djathtën "reaksionare", por për të majtën "terroriste". Për më tepër, e bëjnë këtë edhe disa komunistë të përbetuar titistë, të cilët dikur e kishin plot gojën *kundërrevolucion, socializëm e vetëqeverisje*. Demonstratat dhe e gjithë lëvizja e fshehtë me karakter çlirimtar shqiptar janë cilësuar nga qarqe të ndryshme politike në Kosovë edhe si ekstremiste e të dhunshme.

Lëvizja Kombëtare Shqiptare e Kosovës kurrë në jetën e saj nuk është karakterizuar nga majtizmi ekstrem, nga ekskluzivizmi ideologjik, nga anarkizmi a terrorizmi. Disa elemente të majta të saj absolutisht nuk e vënë në dyshim as e cenojnë përmbajtjen e karakterin nacionalçlirimtar të programit politik, që e orientonte në gjithë veprimtarinë". Për një studim më të thelluar shih: *programin politik të OMLK-së, "Në rrugë drejt lirisë"*, Mehmet Hajrizi & Gani Sylaj, Nga Grupi Revolucionar të Fronti i Republikës (Dokumente dhe materiale), Instituti i Historisë "Ali Hadri" - Prishtinë, Shoqata e të Burgosurve Politike të Kosovës, Prishtinë 2014, f. 21-46. Po ashtu, lexo: Mehmet Hajrizi, "Dhjetë qëndrimet e gabuara ndaj kryengritjes së vitit 1981", op. cit, f. 30-31.

* Sqarim për lexuesin: në kuadër të Jugosllavisë, përveç republikave kanë qenë dhe dy krahina autonome me kushtetutën e vitit 1974. Krahina Autonome e Kosovës dhe Krahina Autonome e Vojvodinës. Nëse demonstratat shqiptare të vitit 1981 ishin të nxituara apo të dëmshme, këtë na e dëshmon sot statusi i Kosovës dhe ai i Vojvodinës. Kosova sot është shtet sovran dhe i pavarur, ndërsa

demonstratat që kanë stagnuar procesin e zhvillimit ekonomik të Kosovës, herë si të dëmshme, e herë si të orkestruara nga shërbimet inteligjente të shteteve perëndimore dhe ato lindore dhe herë si shpërthim spontan.

Por jam krejtësisht i vetëdijshëm, se me kalimin e kohës të gjitha këto teza kanë rënë poshtë dhe kanë rezultuar si demagogjike, pasi viti '81 shqiptar rezultoi me përhapjen e rezistencës së pandalshme të saj në formë të rrathëve koncentrikë, që kulmoi me luftën e armatosur të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës dhe çlirimin përfundimtar të saj.

Duke gjykuar në tërësi karakterin e zhvillimeve që po ndodhnin në Kosovë në atë periudhë, për sa u përket këtyre ngjarjeve shfaqen dy anë të medaljes: së pari, Lëvizja Kombëtare Shqiptare predominohej nga atdhedashuria, vizioni për realizimin e të drejtave shqiptare në ish-Jugosllavi, me synim realizimin e Republikës së Kosovës si fazë e parë e ndërmjetme, e më pas edhe rruga drejt bashkimit kombëtar.

Nga sa u tha më sipër, demonstratat e viti 1981 ishin rezultat i një pune të gjatë të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, si rrjedhojë e shndërrimit të vetëdijes kombëtare masive në lëvizje masive, e cila synonte me të gjitha mënyrat dhe mjetet e mundshme që dispononte, kundërvënien ndaj regjimit jugosllav për padrejtësitë kombëtare në radhë të parë, por edhe për padrejtësitë socio-ekonomike të shqiptarëve në ato vise.

Vojvodina, duke mos lëvizur në kuadër të realizimit të kauzës së saj, sot nuk e gëzon as statusin e krahinës. Mjafton vetëm ky krahasim, për t'i rrezuar të gjitha tezat e shumë studiuesve, të cilët demonstratat shqiptare të vitit 1981 i kanë quajtur si të dëmshme, të nxitura dhe, si të tilla, që kanë ndalur progresin ekonomik të Kosovës.

Në demonstratat e vitit 1981 u bart e njëjta frymë dhe filozofi çlirimtare, nga ato të lëvizjeve pararendëse atdhetare që e kanë shfaqur veten edhe më parë, si p.sh., të demonstratave të vitit 1968. Nuk është e tepërt të theksohet, duke bërë një digresion, se presioni i demonstratave të vitit 1968²⁵, përkundër arrestimeve masive që ishin bërë kundrejt shqiptarëve, ndikoi relativisht mirë në përhapjen e frymës për të drejtat e shqiptarë nën Jugosllavi, e sidomos gjatë procesit të debateve në amendamentin e Kushtetutës së vitit 1974. '68-ta shqiptare s'do mend që e shtrëngoi politikën jugosllave të bënte disa lëshime në dobi të të drejtave të shqiptarëve, sidomos në rrugën e afrimit kombëtar dhe të lidhjeve të pjesshme me pjesën tjetër të kombit: Shqipërinë. Siç thotë edhe një nga njohësit e çështjeve ballkanike, Marc Weller, *"reforma e madhe e kushtetutës së vitit 1974 u nxit nga padurimi i shqiptarëve të Kosovës, që kulmoi me demonstratat e vitit 1968, një ngjarje që tronditi establishmentin komunist"*²⁶. Më tej, lëvizja e 1968-ës shqiptare si në planin e brendshëm, ashtu edhe në opinionin ndërkombëtar e kishte demaskuar deri në palcë hegjemonizmin serb mbi shqiptarët, e sidomos periudhën e Rankoviqit.²⁷ Për fat të

²⁵ Zëri i popullit, "Shqiptarët e Kosovës dhe flamuri kombëtar", 24 nëntor 1968, f. 4.

²⁶ Marc Weller, *Shtetësia e kontestuar, administrimi ndërkombëtar i luftës së Kosovës për pavarësi*, botime Koha, 2009, Prishtinë, f. 74.

²⁷ Platforma shtetërore e Jugosllavisë për shpërnguljen e shqiptarëve, pas Luftës së Dytë Botërore, e njohur në opinion si: "Aksioni i mbledhjes së armëve", u iniciua nga Tito dhe u mbikëqyr drejtpërdrejt nga zv kryetari i Jugosllavisë dhe njëkohësisht dhe ministër i Punëve të Brendshme të Jugosllavisë, Aleksandër Rankoviq. Realizimi i kësaj platforme, që në thelb kishte për qëllim ndryshimin e demografisë së popullsisë në viset shqiptare jashtë Shqipërisë londineze, u implementua nga Sigurimi Shtetërorë i Jugosllavisë, i Republikës së Serbisë dhe i elementëve të Kosovës. Për një studim më të detajuar lexo: *Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës - Fondi Sekretariat OK PK SK Kosovo od 1966-1967 g.*

keq, ish-anëtarët e Lidhja e Komunistëve të Kosovës këtë presion dhe kërkesat politike të rinisë shqiptarë të asaj kohe nuk guxuan ta shtrojnë dhe as ta përdorin me vendosmëri kundrejt nivelit federativ për materializimin e atyre kërkesave.

Të gjitha ato që sot vlerësohen si suksese të popullit shqiptar në ish-Jugosllavi, në kuadër të lirisë së Kosovës (1999), avancimit të të drejtave shqiptare në IRMJ (2001), tani në Maqedoninë e Veriut, nga një analizë e hollësishme, kanë në radhë të parë vulën e veprimit të aksioneve të kësaj Lëvizjeje Kombëtare Shqiptare, që ka vepruar në kontinuitet, sidomos pas viteve 1945-1999; Në unitetin e saj që arriti të bënte në masat e gjera popullore, në gjakun e derdhur të djemve dhe të vajzave më të mira të asaj kohe; Në mobilizimin masiv që bëri kjo Lëvizje Kombëtare për të përballuar të gjitha masat represive: burgjet nga më të rëndat, torturat nga më çnjerëzoret, akuzat dhe intrigat e paprecedenta të organeve të shtetit jugosllav, të përdorura nga makineria shtetërore e titizmit.

Së dyti, udhëheqja politike shqiptare e institucioneve të Krahinës së Kosovës, përkundër asaj që kishin një përvojë politike të madhe, nuk u treguan të guximshëm dhe politikisht kreativë për ndonjë lloj koordinimi me drejtuesit e demonstratave të vitit 1981, në lidhje me kërkesën për republikën e Kosovës, si një kërkesë e drejtë në kuadër të barazisë së popujve në Jugosllavinë Federale²⁸.

kutia nr. 15, dosja, nr. 18, fascikla broj 121, Ocena - Obim, vrsti, identik koraka, posle deformacije u SUP-u i DB-i i predlog mera za njihovo razresavanje u Kosovo Metohiju, Pristina, Septembra 1966.

²⁸ Fatmir Lekaj, *Kombformimi dhe përpjekjet e shqiptarëve për liri dhe barazi - një qasje teorike-interpretuese*, Shtëpia botuese "Armagedon", Prishtinë 2021, f. 138.

Për më tej, kjo udhëheqje koniunkturale këto demonstratat i dënoi në mënyrën më të ashpër të mundshme.

Në thelb, ajo që kishte ndodhur kundrejt demonstruesve dhe drejtuesve të Lëvizjes Kombëtare të vitit 1981, ishte po ajo që kishte ndodhur edhe në të kaluarën, por tash vetëm me dimensione të reja, që në mjaft drejtime qenë shumë më të fuqishme. Ky intensitet i lartë i dhunës shtetërore u shqua edhe sa i përket dënimit, agresivitetit, etiketimit etj., etj. Regjimi jugosllav i trajtoi këto demonstrata më egërsisht se ato të vitit 1968. Por gjuha dhe sjellja kundër shqiptarëve ishte identike, ndonëse intensiteti i aparatit shtetëror qe rritur.

Për shembull, në vitin 1969, kundër demonstratave që ishin organizuar në vitin 1968, shkruhej dhe flitej nga drejtuesit e Federatës, Republikës dhe Lidhjes Komuniste të Kosovës: *“...armiqtë e socializmit kanë pasur sukses... me parullat demagogjike... armiqësore që të nxjerrin në demonstrata disa qindra studentë dhe nxënës... Demonstratat kanë qenë armiqësore dhe shoviniste. Me anë të tyre janë bërë përpjekje që të prishet klima...dhe të krijohet atmosfera e ashpërsimit të konfliktit. Nacionalistët dhe irredentistët shqiptarë përpiqen t'i paraqesin ato si një kërkesë e arsyeshme për të drejta më të mëdha të shqiptarëve në Kosovë, respektivisht në Jugosllavi, çka është rrena më e zezë. Se ato kanë pasur për qëllim të ndërpresin procesin e hovshëm të afirmimit të plotë të shqiptarëve... Por këtë proces askush nuk mund ta pengojë... Armiqtë e të gjitha ngjyrave gjithashtu përpiqen që demonstratave t'u japin dimensione më të mëdha dhe t'i paraqesin si të mbarë rinisë shqiptare dhe tërë inteligjencës shqiptare në Kosovë... Në shumë tubime e mbledhje... demonstratat e nëntorit në Kosovë u dënuan në mënyrë masive si armiqësore, nacionaliste, shoviniste... të dëmshme për interesat*

*vitalë të vetë shqiptarëve dhe akt armiqësor kundër Jugosllavisë... e kundër vetë popullit shqiptar... ”.*²⁹

Ndërsa në vitin 1981, ndonëse u bënë nga e njëjta nomenklaturë e atëhershme, dënimet janë shumë më të larta dhe më masive, të bazuara në kualifikimin politik të demonstratave si kundërrevolucion.

Agjencia shtetërore “Tanjug” shkruante: *“Të rinj, studentë dhe qytetarë të Prishtinës... sot dënuan ashpër demonstratat që u zhvilluan... në të dyja rastet gjatë këtij muaji. Ata kërkuan të merren masa të rrepta dhe të efektshme kundër organizatorëve të këtyre veprimeve, që u vlerësuan si nacionaliste dhe armiqësore... se po bëhen gjithashtu përpjekje “për të intensifikuar veprimtarinë e armiqve të brendshëm dhe të jashtëm, të cilët kanë si qëllim të përdorin polemikat shoqërore dhe ekonomike për veprimtari në një front më të gjerë në vend, gjithashtu edhe në Prishtinë... Demonstratat e ditës së enjte* u vlerësuan si armiqësore, të organizuara dhe të nxitura nga forcat armike, që kanë për qëllim të destabilizojnë gjendjen dhe të prishin unitetin e Jugosllavisë. Natyra armiqësore e demonstrative u pasqyrua jo vetëm në faktin se ato janë një mënyrë jo vetadministruese e trajtimit të problemeve, por edhe në sloganet armiqësore kundër sistemit jugosllav dhe unitetit, që nxjerr në pah objektivat e vërteta të atyre forcave që organizuan demonstratat apo të atyre që qëndrojnë prapa tyre... organizatorët e demonstratave u përpoqën pa sukses të çorientonin një numër studentësh, duke përdorur parulla*

²⁹ Fadil Hoxha, diskutim në Kongresin IX të LKJ, mars, 1969; ky diskutim është botuar dhe po nga i njëjti: Fadil Hoxha në librin e tij “Jemi në shtëpinë tonë”, f. 185-186, Rilindja 1971.

* Këtu agjencia shtetërore “Tanjug” i referohet demonstratës së 26 marsit të vitit 1981.

demagogjike shoqërore dhe nacionaliste, si dhe mjete të tjera të paskrupullta... Përpjekjet për të tërhequr një numër të madh studentësh dështuan... kemi hedhur e do të hedhim poshtë çdo formë antivetadministruese, presioni politik për të trajtuar problemet dhe çdo spekulim e demagogji nacionaliste dhe armiqësore... duhet forcimi i mëtejshëm i vëllazërim-bashkimit dhe për një luftë kundër çdo nacionalizmi shqiptar... dhe kundër çdo lloj tendence armiqësore".³⁰

Nga këto dy citate del në pah ajo që mund të thuhet, se e sotmja përsërit të dikurshmen, por në formë dhe përmasë më tragjike. Megjithatë, ashtu si në vitin 1968, edhe demonstratat shqiptare të vitit 1981 u cilësuan të nxitura me parulla demagogjike; u cilësuan armiqësore dhe kundërrevolucionare, të cilat kinse kishin për synim të prishnin stabilitetin dhe unitetin e Jugosllavisë, sepse iu kundërvunë sistemit të bashkim-vëllazërimit, se ishin vepër e nacionalistëve, se ishin të organizuara dhe se pas organizatorëve qëndronte dikush tjetër etj., etj. Me të njëjtin taktikë fillimisht u bënë përpjekje për t'i paraqitur të zvogëluara dimensionet e tyre dhe për t'i shkëputur nga masat e gjera popullore, por kur dështuan me demagogjinë e tyre, atëherë ato i paraqitën si kundërrevolucion dhe të orkestruara nga shërbimet inteligjente të jashtme.

Drejtuesit komunistë jugosllavë përmes marionetave të tyre të Lidhjes Komuniste të Kosovës, pas demonstratave mbajtën një qëndrim, se kinse pikërisht atëherë kur ishte gati realizimi i

³⁰ "Tanjug", 28 mars 1981. "Tanjug" i referohet një diskutimi në mbledhjen LSPK të Prishtinës, sesioni i Kryesisë, dhe fjalimit në të të Asllan Fazlisë.

republikës në rrugë legale, këto demonstrata e kthyen të gjithë procesin përmbys, sepse republika gati sa nuk ishte realizuar.³¹

Në këtë kuadër kishte edhe nga ata studiues, politologë dhe analistë të atëhershëm, nga të cilët, për fat të keq, ka dhe sot pas dyzet vjetësh, të cilët vazhdojnë të botojnë artikuj e analiza politike dhe mendojnë se shpërthimi i demonstratave ishte i parakohshëm, se këto demonstratat e prishën rehatinë, se e ngacmuan shovinizmin e fjetur serb dhe jo vetëm, se ishin demonstrata që e përçanë popullsinë shqiptare dhe, për më shumë, këto demonstratat kinse pamundësuan realizimin e republikës, e cila po përgatitej të “shpallej” në kuadër të Federatës Jugosllave. Për më tej, këto demonstratat, sipas tyre, ndalën hovin ekonomike të Kosovës dhe çuan edhe në humbjen e autonomisë së mëvonshme.

Nga këto teza antihistorike le të marrim atë më thelbësoren: sa e vërtetë ishte që po punohej për realizimin e republikës së Kosovës në kuadër të Jugosllavisë përmes forumeve dhe institucioneve të LKJ-s? Sa i përket realizimit të republikës, duke pirë kafe nëpër tavolina, vite më vonë, ish-shefit të Lidhjes Komuniste të Kosovës së atëhershme, Mahmut Bakallit, i cili ka qenë jashtëzakonisht i mirinformuar, gjatë një interviste sjell dëshminë, duke deklaruar: *“Pra, me sa di unë, asnjëherë nuk është hapur në asnjë organ politik çështja e Republikës së Kosovës”*.³² Nga kjo intervistë e tij, i cili në këtë periudhë ka qenë drejtuesi numër një në Kosovë në kuadër të KK-së së LKJ-së, dëshmon se

³¹ “Zyrtarë të regjimit pushtues në Kosovë, i kanë fajësuar demonstratat për përçarje të popullit (siç!), për nxitje të luftës civile, pengim të procesit për arritjen e republikës në tavolina të gjelbra, kthim prapa të Kosovës, për pretekstin që i dhanë ofensivës serbe, për “ndjellje të dreqit etj., etj...”. Lexo: Mehmet Hajrizi, op. cit., *“Dhjetë qëndrimet e gabuara ndaj kryengritjes së vitit 1981”*, f. 29.

³² Intervistë me Mahmut Bakallin, “Zëri”, 29 prill 2006, f. 4.

kjo nomenklaturë politike e cilësuar si institucionaliste, çështjen parësore në kuadër të atyre institucioneve e ka parë vetëm për karrierën e tyre në kuadër të atyre institucioneve dhe nuk kanë dhënë asnjë kontribut për të ardhmen politike të Kosovës. Përkundrazi, shpeshherë veprimet dhe deklaratimet e tyre kanë qenë të dëmshme, duke iu nënshtuar krejtësisht qasjes shtypëse dhe diskriminuese të politikës serbo-jugosllave ndaj shqiptarëve në Kosovës dhe viseve të saj.

Teza të tilla të ngjashme demagogjike nga nomenklatura komuniste e Kosovës janë hedhur jo vetëm në vitin 1981, por sa herë që ka pasur shpërthime të demonstratave shqiptare në kërkim të realizimit të të drejtave të tyre, janë përsëritur të njëjtat fraza. Një tezë e tillë është hedhur në opinion edhe në fundin e viteve '60-të, pas shpërthimit të demonstratave të vitit 1968, se kinse këto demonstrata prishën procesin e realizimit të republikës, që na ishte premtuar gjatë Plenumit të Brioneve (1 korrik 1966) dhe amendamentet kushtetuese. Pra, demonstratat e vitit 1968 gjoja “përmbysën” republikën. Tipologjia e kësaj propagande me karakter demagogjik, e orkestruar nga establishmenti institucional i Komitetit Krahinor të LKJ-së, e shoqëruar me hedhjen e disa “tezave” krejtësisht mashtruese, që për fat të keq edhe sot vazhdojnë të besohen, në atë kohë është quajtur si teoria e luftës speciale. Ndërsa po ta studiojmë nga prizmi i sotëm, kjo teori quhet *teoria e luftës hibride*.

Kjo luftë speciale e shoqëruar me hedhjen e tezave të tilla, në vetvete ka pasur vetëm një qëllim: përpjekjen për përçarjen e shtresave të shoqërisë shqiptare, të cilat ishin lidhur me kauzën e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, e cila tanimë nuk ishte për t'u nënçmuar për sa i përket organizmit të saj.

Se a ishin demonstratat shqiptare të vitit 1981 të parakohshme, të dëmshme apo që ngacmuan shovinizmin e fjetur serb, lidhur me këtë tezë Mehmet Hajrizi argumenton: *“Ngjarjet e vitit 1981 e pamundësuan zbatimin e planit serb, i cili u shty deri në vitin 1989, kur ishte tepër vonë për t’u përjetësuar në tërësi... Përrallat për përçarjen e popullit e luftën civile, për rehatinë e robit dhe ngacmimin e luanit nuk meritojnë vëmendje, por duhet thënë që demonstratat ishin vonuar nja 12-13 vjet, sepse duhej të vazhdonin ato të vitit 1968, deri në realizimin e statusit të republikës, më së voni më 1974, kur u bënë ndryshimet kushtetuese në Jugosllavi”*.³³

Për të qenë sa më bindëse, propaganda jugosllave në mënyrë sistematike, qoftë në vitin 1968-‘69, qoftë në vitin 1981, kishte për synim të damkoste Lëvizjen Kombëtare të Kosovës si lëvizje armiqësore. Prandaj ajo me çdo çmim kërkonte të gjente diku pas tyre veprimin e tjetërkujt, me ç’rast akuzonte fillimisht Shqipërinë,³⁴ e më pas edhe fuqitë perëndimore dhe ato lindore, që

³³ Mehmet Hajrizi, op. cit., “Dhjetë qëndrimet e gabuara ndaj kryengritjes së vitit 1981”, f. 29-30.

³⁴ Anëtari i Kryesisë së RSF-së të Jugosllavisë, Lazar Kolishevski, më 29 prill 1981, para funksionarëve më të lartë të Federatës, ka thënë: “Politika shqiptare ndaj nesh vazhdimisht është e ngjyrosur me nacionalizmin e hapur dhe aspirimin për bashkimin e Kosovës me Shqipërinë”. Лехо: Шта се догађало на Косову, (Çfarë ka ndodhur në Kosovë), Политика, Београд, maj 1981, f.69; Ndërkaq, më 14 maj 1981, qeveria jugosllave, lidhur me zhvillimet në Kosovë, i paraqiti qeverisë shqiptare protestë zyrtare për “Përzierje brutale të RPS-së të Shqipërisë në punët e brendshme të RSF-së të Jugosllavisë, po aty, f. 152, cituar sipas Mehmet Hajrizit.

gjoja duan ta prishin “oazën e paqes”, siç pretendohet se ishte Jugosllavia.³⁵

Edhe në vitin 1968, siç e theksuam më lart, demonstratat shqiptare në Kosovës dhe ato në viset shqiptare u vlerësuan dhe u trajtuan nga drejtuesit e Krahinës së atëhershme si armiqësore. Shumë prej pjesëmarrëseve dhe organizatorëve të atyre demonstratave u burgosën dhe kur shpërthyen demonstratat e vitit 1981, shumica prej atyre veprimtarëve vazhdonin të vuanin dënime të rënda nëpër burgje të egra serbo-jugosllave.

Për sa i përket qëndrimit të Tiranës zyrtare, ashtu si në raport me demonstratat e vitit 1968, edhe me këto të vitit 1981 ka pasur një qëndrim korrekt, kritik ndaj regjimit jugosllav dhe kombëtar ndaj çështjes shqiptare. Një qëndrim racional shteti shqiptar ka mbajtur edhe me shpërthimin e demonstratave të vitit 1981. Udhëheqja e Tiranës i vlerësonte demonstratat e zhvilluara në Kosovë, së pari, si dëshmi të politikës jugosllave në Kosovë, si rrjedhojë e politikës së ndjekur ndaj territoreve shqiptare nën Jugosllavi, duke i trajtuar ato si ngastra të Serbisë, Maqedonisë dhe Malit të Zi³⁶.

Në shtypin e saj, Tirana zyrtare ka publikuar një sërë shkrimesh, ku shtronte pyetjen dërmuese kundër Jugosllavisë, fillimisht në fushën e diplomacisë publike: *“Pse udhëheqja e Federatës nuk i studion në rrugë të drejtë kërkesat për republikë brenda kuadrit të Federatës... por nxitohet t’i quajë “armiqësore e kundërrevolucionare, që prishin stabilitetin, që shkatërrojnë*

³⁵ Radiogrami i Ambasadës së Republikës së Shqipërisë në Beograd, nr. 702, datë 25.03.1981. Raport informativ lidhur me vlerësimet e Dragosavacit, sekretar i LKJ-së, për demonstratat e 11-12 marsit të vitit 1981.

³⁶ Sabit Syla, Shteti Shqiptar dhe Çështja e Kosovës 1939-1981, Instituti i Historisë - Prishtinë, 2017, f. 325.

Jugosllavinë”?... A nuk i kanë shqiptarët e Kosovës të gjitha tiparet e karakteristikat që përbëjnë një komb, a nuk rrojnë ata në një territor kompakt, a u mungon atyre gjuha, kultura dhe konstitucioni shpirtëror i përbashkët, a nuk janë ata të aftë për t’u vetëqeverisur, por u nevojitet tutela e dikujt... ”.³⁷

Tirana zyrtare në përputhshmëri me raportin e forcave gjeopolitike kishte mbajtur qëndrim korrekt edhe për demonstratat e vitit 1968. Në një artikullin e “Zërit të popullit” shkruhej: “...të jenë më realistë, të studiojnë më thellë historinë e lavdishme të popullit shqiptar të Kosovës, i cili kurrë nuk është përkulur para shtypjes, sado e egër dhe pamëshirshme të ketë qenë ajo. Në rast se e bëjnë këtë, do të dalë e qartë para tyre, se çdo masë shtypëse e diskriminuese dhe çdo persekutim që mund të ndërmarrin ndaj popullit kosovar, do t’u sjellë vetëm disfata të reja, të njëpasnjëshme e gjithnjë më të mëdha ”.³⁸

Sigurisht që organet shtetërore federative, republikane dhe ato krahinore, me gjuhën që i dënuan këto demonstrata, qëndrimin agresiv të mbajtur ndaj tyre, ishte e pritur që demonstruesit do të përmbyteshin në gjak. Por, nga ana tjetër, edhe për vetë aparatin shtetëror jugosllav ishte e sigurt se kjo demonstratë ishte edhe një fitore historike e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare.

Ishte fitore, sepse u vulos procesi i një rezistence në vazhdimësi. Me të drejtë, veprimtari i çështjes kombëtare, Ukshin Hoti, qe shprehur se “viti 1981 e ndryshoi historinë”.³⁹ Zjarri i rezistencës së vitit 1981 jo vetëm nuk u shua më, por erdhi duke u

³⁷ Jehona e ngjarjeve në Kosovë, Tiranë, prill, 1981, f. 8.

³⁸ Zëri i popullit, “Shqiptarët e Kosovës dhe flamuri kombëtar” op.cit, 24 nëntor 1968, f. 4.

³⁹ Cituar sipas Mehmet Hajrizit, op.cit. “Dhjetë qëndrimet e gabuara ndaj kryengritjes së vitit 1981”, f. 30.

mitur nga viti në vit, deri në Luftën e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës dhe dëbimin e forcave serbe nga Kosova në vitin 1999.⁴⁰

Një nga fitoret e mëdha nga demonstratat e vitit 1981, përveç të tjerash, ka të bëjë edhe me lidhjen e hallkave mes gjeneratave. Ishin djemtë dhe vajzat e veprimtarëve dhe familjeve të të persekutuarve që pas Luftës së Dytë Botërore dhe të burgosurve politikë të vitit 1968, që i organizuan këto demonstrata të vitit 1981. Ishin djemtë dhe vajzat e të burgosurve politikë të vitit 1981, që organizuan luftën çlirimtare, që u kurorëzua me Pavarësinë e Kosovës në vitin 2008.

Politika demagogjike e LKJ-së për të qetësuar masën

Presioni shumë i fortë politik i ushtruar nga masa e demonstruesve, që në fakt kishte organizim dhe orientim politik prapa vetes, siç ishin organizatat e fshehta me karakter çlirimtar, e veçanërisht OMLK-ja, kishte tronditur themelet e regjimit jugosllav. Kjo e detyroi këtë të fundit t'i bëjë më mirë llogaritë, që krahas dhunës që po ushtronte, të kalkulonte dhe elementin e demagogjisë dhe mashtrimit, kinse të bëjë disa lëshime në dobi të të drejtave të shqiptarëve, e veçanërisht në përmirësimin e kushteve të studentëve.

Dilemat e regjimit jugosllav ishin shumë të ndërlikuara. Aftësia e tyre për të kombinuar dhunën me demagogjinë u gjykua prej tyre, se do të ishte përcaktuese e rezultatit të kësaj ndeshjeje me shqiptarët. Por në këtë kohë, vrulli i demonstratave dhe i grevave ishte në kulmin e tyre. Deri në këtë kohë dhuna që ishte përdorur ndaj veprimtarëve të organizuar dhe demonstruesve ishte e paimagjinueshme, por nuk kishin arritur të thyenin vrullin

⁴⁰ Po aty, f. 30.

demonstrues, sepse në kuadër të këtyre demonstratave ishin të përfshira të gjithë shtresat shoqërore, përveç nomenklaturës zyrtare shtetërore. Fryma e revoltës masive ishte gjithnjë në rritje dhe, në këtë situatë, regjimi jugosllav pothuajse ishte i detyruar që, krahas dhunës, të gjente një strategji dalëse për të ulur tensionet dhe për shuar revoltën.

Fillimisht, organet e të gjitha niveleve të ish-Jugosllavisë artikuluan një strategji për të futur në veprim forma të kombinuara të veprimit politik, të shoqëruara edhe me demagogji, duke përdorur aparatçinjtë e Komitetit Krahinor të LK-së të Kosovës, me qëllimin që kinse ishin të gatshëm të uleshin dhe të diskutonin me demonstruesit lidhur me kërkesat e tyre të karakterit socio-ekonomik⁴¹.

Përmes këtyre manovrave taktike, establishmenti i regjimit sikur bëri tentativë për rregullimin e kushteve të jetesës së studentëve. Me këtë ata dëshironin të joshnin studentët, punëtorët e nxënësit, që të pranonin një kompromis. Me një strategji të tillë synohej të krijoheshin njëlloj përçarjeje në mesin e demonstruesve, që të zbehnin ndikimin e Lëvizjes së organizuar Kombëtare Shqiptare.

Kërkesa për kushte më të mira për studentët, në fakt, ishte një shkas i nisjes së demonstratës, sepse veç kushteve më të mira për jetesën e studentëve, në thelb ishin kërkesat politike. Këto kërkesa u shpalosën në kuadër të demonstratës dhe ishin jashtëzakonisht mirë të artikuluar prej kohësh dhe ishin shpërndarë përmes trakteve e shtypit të fshehtë pothuajse që nga vitit 1968.

“Kosova-Republikë!” ishte kërkesa bosht. Por me Republikë të Kosovës nuk pretendoheshin kufijtë administrative të saj, por bashkimi

⁴¹ Nuhi Berisha, “Pranvera e luleve të kuqe”, kujtime, f, 28-31,

i viseve shqiptare nën Jugosllavi në kuadër të Republikës së Kosovës si një njësi e vetme dhe unike e dalë nga program politik i vetë Lëvizjes Kombëtare Shqiptare.

Prandaj dhe gjoja tentativa për përmirësimin e kushteve të studenteve, siç pretendonin ish-drejtnesit e sistemit komunist jugosllav, me synim për të shuar dhe përçarë kauzën e kësaj demonstrate ishte e kotë, sepse demonstrata ishte e karakterit politik, për të drejtat e shqiptarëve nën Jugosllavi dhe nuk ishte e karakterit social, siç pretendohesh të manipulohesh në kuadër të luftës speciale.

Se ato demonstrata shqiptare ishin të karakterit politik dhe në kuadër të kauzës kombëtare shqiptare për të drejtat historike, këtë e dëshmon edhe një nga drejtnesit e kësaj Lëvizjeje Kombëtare, Hydajet Hyseni. Në një nga shkrimet e tij, ai thekson: *“Përmbysja e pjetës është akt simbolik, që më shumë se me pjetën e zbratur dhe ushqimin e munguar, ka të bëjë me gotën e stërmbytur të pakënaqësisë dhe mllëfit të grumbulluar”*.⁴²

Edhe Mehmet Hajrizi, në cilësinë e Sekretarit të Përgjithshëm të OMLK-së të asaj kohe, e vë në pah këtë gjë, se demonstratat nuk ishin saktësisht për kushte më të mira të studentëve, as thjesht e vetëm për çështje ekonomike. Si të tilla as që mund të ishin spontane, por për shpërthimin e tyre ishte punuar me dekada. Ai shkruan: *“Shpeshherë, jo vetëm në shtypin e huaj, por edhe brenda në Kosovë, shkaqet e demonstratave janë reduktuar ose shtrembëruar, me apo pa dashje. Mund të jetë që, shkak i përmbysjes së një pjete në mensën e studentëve në Prishtinë, më 11 mars 1981, të ketë qenë një kacabu në gjellë, por jo shkak i vërtetë i demonstratës atë mbrëmje. Kushtet e rënda të*

⁴² Hydajet Hyseni, op. cit. f. 70.

*studimeve në Kosovë, kundër të cilave studentët kishin protestuar edhe më herët, por edhe gjendja ekonomike e sociale përbënin kryesisht motivet e revoltës më 11 mars 1981. Demonstratat vijuese, krahas kërkesave ekonomike e shoqërore, morën përmbajtje dhe karakter politik e kombëtar, sepse shkaku kryesor i tyre ishte robëria, nën të cilën ndodhej populli shqiptar”.*⁴³

Pra, në këtë rrafsh, organizatat e fshehta prej kohësh kishin përgatitur një masë kritike brenda shoqërisë, qoftë përmes shtypit të fshehtë, qoftë përmes trakteve dhe thyerja e pjatës ishte vetëm akt simbolik i mosbindjes, që në të vërtetë është dhe fillimi i lirisë dhe i zhvillimit të arsyes së tij, siç thotë edhe Erik From⁴⁴.

Teza për bashkimin kombëtar, e shpalosur herë pas here në këtë kohë

Nga shumë dokumente që kam studiuar, nga intervista me protagonistë të kohës, e veçanërisht nga drejtuesit e organizatave të fshehta me karakter çlirimtar, kam ardhur në përfundimin: *kërkesa për bashkim kombëtar, përveçse ishte program politik* afatgjatë,*

⁴³ Mehmet Hajrizit, “Dhjetë qëndrimet e gabuara ndaj kryengritjes së vitit 1981”, op. cit, f. 22.

⁴⁴ Cituar sipas Hydajet Hysenit, “Pranvera e vitit 1981 - Midis retrospektivës dhe perspektivës”, op.cit, f, 70.

* Dokumenti me titull: “Në rrugë drejt lirisë” është shkruar në fund të vitit 1977 ose në fillim të vitit 1978 nga Grupi Revolucionar, i quajtur më vonë *Organizata Marksiste-Leniniste e Kosovës* “Organizata kishte një dokument programatik të vitit 1977-1978, i cili ndodhet diku në arkivat e gjyqësisë dhe policisë jugosllave, por edhe në Shqipëri, ku ishte dërguar zyrtarisht bashkë edhe me shumë materiale të tjera”. Tani ky dokument është gjetur nga Hasan Malaj, bashkë me disa materiale të tjera, në prill të vitit 2008 në oborrin e shtëpisë së Malajve në Gjilan. Aty do ta ketë fshehur në një enë plastike, nën pragun e derës së oborrit, Rexhep Malaj, veprimtar i shquar i Lëvizjes Kombëtare të Kosovës, tani Hero Kombëtar. Bashkëbisedim me Mehmet Hajrizin.

herë pas here është shpalosur në mënyrë taktike, herë si kërcënim kundrejt organeve të Federatës jugosllave, dhe herë si mesazh në perspektivë, si një zë i popullit që i kujtonte Federatës Jugosllave të vërtetën kundër sloganit që kishte shpalosur Jugosllavia, se gjoja viset shqiptare jashtë Shqipërisë londineze e kanë lidhur fatin e tyre me Jugosllavinë.

Duhet të theksojmë që, kundër shqiptarëve në Jugosllavi, që nga mbarimi i Luftës së Dytë Botërore, është ushtruar dhunë sistematike për ndryshimin e identitetit kombëtar⁴⁵. Jo rastësisht,

⁴⁵ AMPJ, dosja nr. B I-8, viti 1950, fleta, 14; Po ashtu, AMPJ dosja nr. B VII-2/b, 1969; Për një studim dhe nga provenienca tjetër, lidhur me terrorin e Rankoviçit mbi shqiptarët, lexo: Dushan Bilandzic, i cili shkruan: "Serbët gjithashtu i mohuan lajmet për krimet mizore të kryera nga UDB-ja në Kosovë, kundër popullatës lokale shqiptare në dekadat e fundit. Aksioni i organizuar nga Rankoviçi në këtë krahinë, në mesin e viteve pesëdhjetë, me pretekstin e kërkimit të armëve, kryesisht kundër shqiptarëve... pati shumë arrestime, dhunë, tortura nëpër burgje, madje dhe vrasje" Dushan Bilandzic, "Historija Socialisticke Federativne Republike Jugosllavie", Skolska knjiga, Zagreb, 1979, f. 200; Po ashtu lidhur me këtë temë, Neol Malkolm shkruan: "Mbi autoritetet e Kosovës, regjimi i Beogradit ushtronte një presion të fuqishëm më 1951, për të inkurajuar sa më tepër këtë proces dhe për t'i shpallur turqit pakicë kombëtare, si dhe për të hapur shkolla të reja në gjuhën turke. Deri-diku ky mund të ketë qenë vetëm një zbatim i parimit "Përçaj dhe sundo" Mirëpo në vitin 1953, kur Jugosllavia nënshkroi traktatin e ri si me Turqinë, ashtu edhe me Greqinë, duke bërë të mundur shpërnguljen në përmasa të mëdha të "turqve" (lexo shqiptarëve) jugosllavë në Turqi, u bë e qartë se ishte fjala për një politikë të përgatitur kaherë, e cila synonte shpërnguljen e plotë të një numri sa më të madh shqiptarësh"... Malkolm më tej shkruan: "...mbrojtësi i flaktë i një politike të këtillë, në periudhën e paraluftës, Vasa Çubrilloviq, kishte bërë një kthesë të madhe në karrierën e tij, duke u shndërruar nga një nacionalist serb, në një këshilltar komunist, me ç'rast i kishte paraqitur udhëheqjes komuniste jugosllave në nëntorin e vitit 1944 një raport tjetër (në dallim nga ai i vitit 1939, shënim imi), ku propozonte që "zgjidhja e vetme dhe korrekte për çështjen e pakicave për ne është shpërngulja e tyre". Më 1953 filloi shpërngulja e përmasave të mëdha". Sipas Malkolmit, vlerësohet se nga viti 1945-1966, përafërsisht, 246

njëra nga parullat që ishte shpalosur gjatë demonstratave shqiptare të vitit 1981, ishte pikërisht kjo: “*Jemi shqiptarë, nuk jemi jugosllavë*”, si dhe parulla tjetër dykuptimëshe, por domethënëse: “*Bashkim, bashkim*”.⁴⁶

Kjo taktikë ishte e menduar mirë nga drejtuesit e Lëvizjes Kombëtare, që herë pas here e nxirrnin këtë pikëpamje në publik si projekt afatgjatë, gjë që ishte fare e qartë, që Jugosllavia nuk e kishte të lehtë as ta imagjinonte realizimin e kërkesave të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, e jo më t’i realizonte ato, aq më tepër që Lëvizja godiste aty ku nuk kishte kompromise, në zemër të Kushtetutës së Jugosllavisë. Kjo goditje nuk ishte e paparamenduar, sepse ishte në rezonancë me programin dhe platformën që ishte bartur brez pas brezi që nga Lidhja Shqiptare e Prizrenit.

Tentativa për joshje nga ish-establishmeti i Lidhjes Komuniste të Kosovës, natyrisht me direktiva të KQ-së të LKJ-së, se kinse kërkesat e demonstruesve do të merren në shqyrtim, drejtuesit e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare as që prisnin që kjo çështje të shtrohej në diskutim në forumet e komunizmit jugosllav. Ata e dinin saktësisht, se kjo taktikë e nomenklaturës së Komitetit Krahinor të Kosovës kishte për synim dy çështje: duke qenë se boshti i kërkesave ishte politik, ata synonin të përçanin studentët nga njëra anë dhe, nga ana tjetër, të identifikonin drejtuesit e demonstratave të organizuara.

Nuk kishte dyshim se këto demonstrata, si të tilla, në mënyrë të menjëhershme i kishin dhënë një goditje të rëndë

000 veta u shpërngulën në Turqi. Lexo Neol Malkolm, “Një histori e shkurtër për Kosovën”, 2001, f. 336-337.

⁴⁶ Hydajet Hyseni, “Pranvera e vitit 1981- Midis retrospektivës dhe perspektivës”, op.cit, f. 70.

Jugosllavisë edhe për një fakt tjetër. Në këtë periudhë ishte koha e regjistrimit të popullsisë, gjë që pati ndikim të jashtëzakonshëm në vetëdijesimin e shqiptarëve kundrejt strategjisë së UDB-së, e cila që pas Luftës së Dytë Botërore vepronte në të gjitha drejtimet për tjetërsimin e identitetit kombëtar të shqiptarëve në nacionalitete të tjera.

Pas Luftës së Dytë Botërore, Federata Jugosllave kishte trashëguar projekte shtetërore me karakter gjenocidal që nga viti 1878 e këndeje në shfarosjen e tërësishme ose të pjesshme të qenies shqiptare. Pas vitit 1945, zbatimi i këtyre projekteve iu besuan sektorit të UDB-së, i cili vepronte në dy drejtime: në *shpërnguljen e shqiptarëve nga trojet e tyre* dhe kolonizimin me serbë ose malazezë të atyre trevave, aty ku ishte mundësia dhe, së dyti, në ushtrimin e dhunës për ndryshimin e etnisë, aty ku shpërngulja nuk mund të realizohej për shkaqe të ndryshme, por shtonin presionin që popullsia shqiptare të regjistrohet herë si turq e herë si torbeshë ose edhe si jugosllavë⁴⁷.

Demaskimi i kësaj strategjie me karakter gjenocidar të Federatës Jugosllave ishte me rëndësi thelbësore për shqiptarët e viseve në tërësi e sidomos për shqiptarët e viseve në Maqedoni, të cilët i ishin ekspozuar një fushate të egër prej kohësh, qoftë në fushën e arsimit, të gjuhës dhe të identitetit në tërësi, me synim për të përmbysur raportin demografik në raport me nacionalitetet e tjera, e me theks të veçantë të sllavo-maqedonasve⁴⁸. Lidhur me këtë çështje, për sa i përket politikës jugosllave për regjistrimin e popullsisë në këtë periudhë, një nga gazetatat klandestine, “Bashkimi”, e cila ishte shtypur në Gjermani dhe ishte shpërndarë

⁴⁷ AMPJ-ja e Shqipërisë, dosja B 1-8, titulli i dosjes: “*Materiale përmbledhëse dhe artikuj mbi veprimtarinë armiqësore të Jugosllavisë*”, viti 1950

⁴⁸ Po aty, Dosja B 1-8, viti, 1950.

në Kosovë dhe vise të tjera dorë më dorë, shkruante: *“Ky regjistrim bëhet në kushtet e një shtetrrëthimi të egër, kur njerëzit nuk i lënë të takohen dy bashkë dhe kur asnjë i huaj nuk lejohet të shkojë në Kosovë. Në një gjendje të tillë shpirtërore, rezultatet e këtij regjistrimi do të jenë të dyshimta”*.⁴⁹

Përveç Serbisë, edhe maqedonasit, siç duket, nuk kishin nxjerrë plotësisht mësimet e duhura nga demonstratat shqiptare të vitit 1968. Qëndrimi që mbajtën zyrtarët maqedonas kundër demonstratave të vitit 1981 paralajmëronte seriozisht edhe Republikën e Maqedonisë, se do të çonte në ndeshje të reja edhe në këtë vend, siç ndodhi më vonë gjatë proceseve që rrodhën ndërmjet viteve 1989-2001.

Pra, në tërësinë e tyre, demonstratat e vitit 1981 patën efekt perspektiv. Ato e përparuan në një shkallë më lart organizimin kombëtar të shqiptarëve, në kuptimin që tani e tutje Lëvizja Kombëtare Shqiptare përveçse ishte e përcaktuar në një rrugëtim më të gjatë dhe më të vendosur, njëkohësisht i dha një goditje të fortë të gjithë nomenklaturës së Lidhjes Komuniste të Jugosllavisë.

Po ashtu, këto demonstrata demaskuan regjimin jugosllav edhe para botës demokratike, duke treguar se këtu ka një popull, aspiratat dhe të drejtat e të cilit ishin mohuar dhe nuk mund të mbuloheshin me demagogji, as të mposhteshin me dhunë. Shqiptarët dëshmuuan se për të drejtat e tyre janë gati të luftojnë me heroizëm dhe të bëjnë sakrifica masive.

Këto demonstrata, gjithashtu, dëshmuuan edhe një herë, ashtu si në vitin 1968, të vërtetën se Jugosllavia si tërësi dhe Serbia në veçanti, e trajtonin Kosovën si koloni të shtypur dhe të denigruar në të gjitha sferat, dhe se një gjendje e tillë nuk mund të zgjaste

⁴⁹ Gazeta “Bashkimi”, Organ i Frontit të Kuq Popullor, “Regjistrimi i popullsisë në Kosovë”, datë 10 prill 1981.

pafundësisht. Prandaj e këto demonstrata mund të merren si fillimi i fundit të Jugosllavisë.

Natyrisht në vitin 1974 Kosovës iu njoh autonomia në kuadër të Federatës Jugosllave, një autonomi që, *de jure*, u avancua vetëm për atë sa ekzistonte mundësia e suprimimit të saj, ndërsa *de facto* një autonomi e tillë udhëheqjen e Komitetit Krahinor të Kosovës e shndërroi tërësisht në varësi të Jugosllavisë. Prandaj dhe nga ky establishment politik, i frikësuar deri në palcë nga organet e LKJ-së dhe të cytur nga ambiciet e ruajtjes së karrierës së tyre politike, nuk pritej të kishte ndonjë avancim të statusit të Kosovës nga autonomia në Republikë. Udhëheqja e Kosovës, siç e thekson studiuesi dhe veprimtari, Jakup Krasniqi: “... duke qenë shërbëtore e hindur dhe tepër e dëgjueshme ndaj gardës udhëheqëse serbo-sllave, duke mos qenë e zonja t’i hashkërendonte veprimet në të mirë të pavarësisë me grupet e organizuara ilegale*, duke mos pasur guxim dhe vendosmëri, ajo kurrë s’do të mund ta avanconte statusin e Kosovës nga autonomia në republikë”.⁵⁰

Kjo ishte arsyeja, që Lëvizjen Kombëtare Shqiptare, sidomos OMLK-në, e cila tanimë ishte shtrirë në shumë drejtime, qoftë në mjediset e Universitetit të Prishtinës, veçanërisht brenda studentëve,⁵¹ në ndërmarrjet e punëtorëve, në familjet e mëdha me

* Me organizata ilegale nënkuptohet organizatat e fshehta me karakter çlirimtar.

⁵⁰ Jakup Krasniqi, op. cit., *Pranvera e lirisë '81*, f. 35.

⁵¹ Nga detyrat e para që i kishte vënë vetes Grupi Revolucionar i Kosovës, ishte formimi i një organi drejtues të rimisë, i cili merrte përsipër organizimin e studentëve. Komiteti u formua diku në vitin 1974, me përbërje fillimisht të Xhafer Shatrit si drejtues e më vonë Rexhep Malaj, Gani Sylaj, Hydajet Hyseni dhe Ilmi Ramadani. Për një studim më të detajuar lexo: Mehmet Hajrizi, op.cit. *Historia e një organizate politike dhe demonstratat e vitit 1981*, f. 66.

të kaluar atdhetare, si dhe në shumë dikastere të tjera,⁵² këto “avancime” autonomiste nuk e magjepsën. Arsyeja ishte, sepse Kushtetuta e vitit 1974 nuk zgjidhte çështjen politike të shqiptarëve në Jugosllavi, por synohej të vendoste në një stanjacion të tipit të *status-quo* çështjen shqiptare.

Viti 1981 ishte në kërkim të mundësive të reja për të thelluar të drejtat e shqiptarëve nga Autonomi në Republikën e Kosovës. Nëse bëjmë një analizë të ndryshimeve kushtetuese qoftë të vitit 1974, qoftë kushtetutave jugosllave të mëhershme, vërtetojmë tezën se, në praktikë, shumë parime të këtyre kushtetutave nuk janë realizuar. Shfrytëzimin e të gjitha të drejtave kushtetuese, drejtuesit zyrtarë “institucionalit” shqiptarë nuk e bënë, por pa mbështetjen e tyre, pa dashjen e tyre dhe kundër tyre, Lëvizja Kombëtare Shqiptare i artikuloi dhe nëpërmjet të revoltës së hapur të qytetarëve, i riaktualizoi të drejtat e shqiptarëve në atë kohë, si të drejta legjitime dhe kundër një sistemi totalitar, siç ishte Jugosllavia.

⁵² Veprimtarët e OMLK-së kishin arritur deri aty sa të punonin dhe në ndërmarrjen botuese “Rilindja”. Të tillë ishin: Berat Luzha, Hydajet Hyseni, në Radio Prishtinën, Kadri Zeka. Pra, ishte një organizatë jashtëzakonisht e strukturuar.

Biblioteka Kombëtare e Kosovës - “Pjetër Bogdani”

323.233(=18:496.51) 323.1(=18:496.51)

Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë : (Materiale nga Konferenca shkencore: “Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë”, 40-vjetori. Mbajtur në Prishtinë, më 10 qershor 2021) / Kryeredaktor Sabit Syla. - Prishtinë :Instituti i Historisë “Ali Hadri”, 2021. - 350 f. ; 21 cm.

Kosova – Çështja nacionale -- 1981

1. Syla, Syla

ISBN 978-9951-9059-4-7

Aleph [000099980]

Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë

(Materiale nga Konferenca shkencore:
“Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë”, 40-vjetori. Mbajtur në Prishtinë,
më 10 qershor 2021)

Botues:

Instituti i Historisë “Ali Hadri”

Formati:

14.8 x 21.8 cm.

Madhësia:

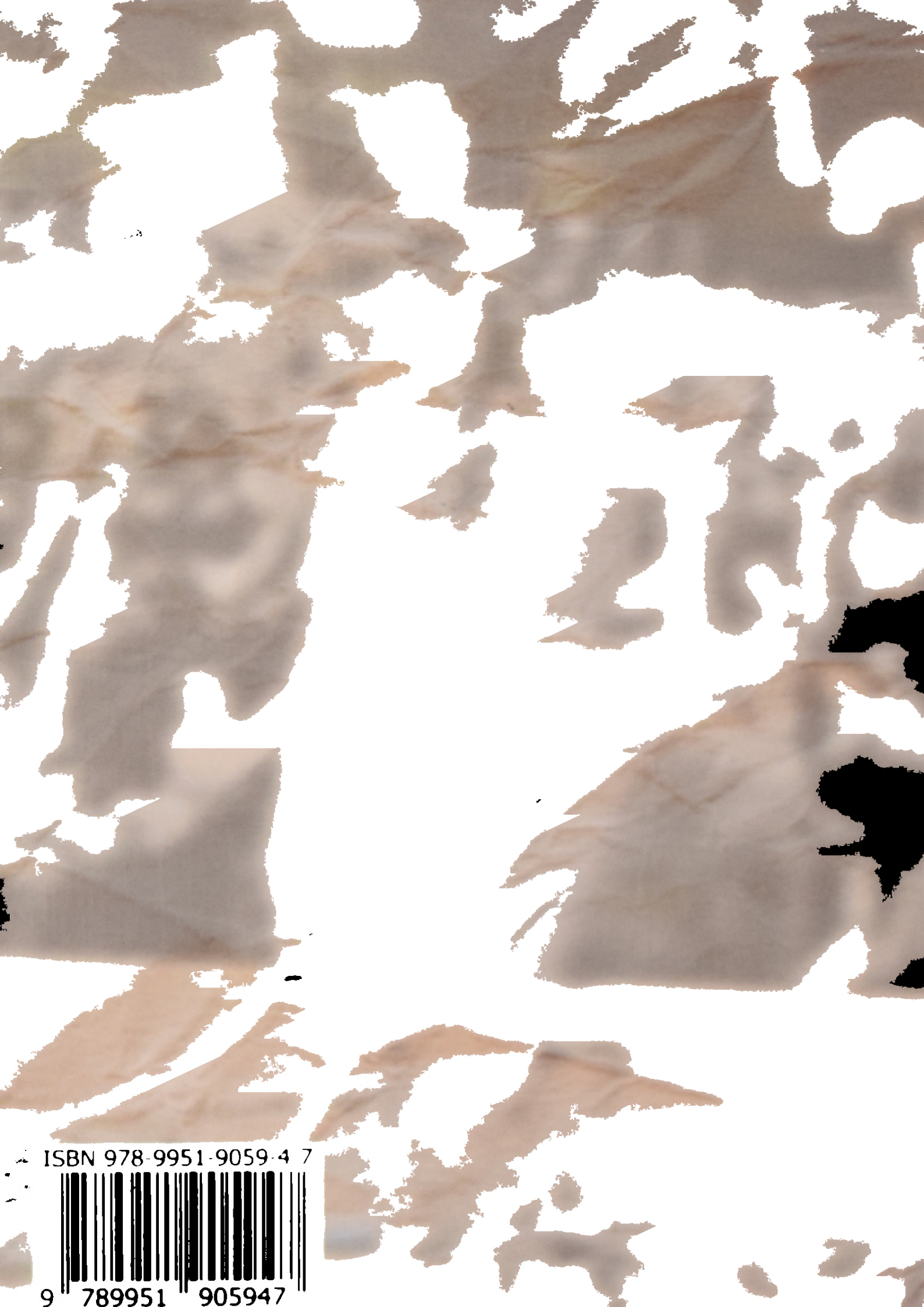
21.87 ta.

Tirazhi:

500 ekzemplarë

U shtyp në shtypshkronjën:

Blendi - Prishtinë

ISBN 978-9951-9059-4-7

9 789951 905947